

SÂDİK RIFAT PAŞA VE AVRUPA AHVÂLINE DAİR RİSÂLESİ

Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi düşüncenin değişmesi ve hukuk devleti olma yolunda ilerleme, yenileşme hareketleri ile paralellik gösterir. Bu değişim ve dönüşüm, öyle birden bire olmamış, onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Bir yandan eski Osmanlı devlet anlayışı ve siyasal düşüncesi devam ederken, diğer yandan da Avrupa'da doğup gelişen liberal düşünceler Osmanlı aydınının ve yöneticisinin gündemine girmiştir. 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bu değişim kesin ve hakim bir dönemece gelmiştir.. Burada belirtmemiz gereken bir diğer önemli husus da Osmanlı yöneticilerinin bu değişimi doğrudan Avrupa'dan olduğu gibi alarak kabul etmeyip, Osmanlı'nın kendi iç dinamikleriyle uyandırmak, telif etmek yoluna gitmiş olmalarıdır. İngiltere ve Fransa'da doğup gelişen bu liberal düşünceler, direkt olarak öncelikle yine Avrupa'nın Osmanlı yönetim anlayışına yakın sistemlerine sahip Prusya ve Avusturya gibi mutlak monarşilerini etkilemiş, Osmanlı yöneticilerini ise daha çok bu yolla, dolaylı olarak etkilemiştir. Fransız İhtilâli hakkında ilk Osmanlı yorumları "Volter ve Ruso demekle marûf ve meşhur olan zındıkların... avâm-ı nâsa ilân olduğu üzere güyâ saadet-i kâmile-i dünyevîyyeyi ihrâz etmek ümniyesiyle müsavât ve serbestiyete can attılar" tarzında aşağılayıcıdır. Reisü'l-küttab Âtîf Efendi ihtilâlin getirdiği bu düşünceleri 1798 yılında yazdığı bir raporda böyle eleştirmektedir.^[1] Ancak, 1830'lu yıllara gelindiğinde artık farklı düşüncelerin Osmanlı yüksek bürokrasisi ve kimi aydınlar tarafından dile getirilmeye başlandığı görülür. Bu hiç şüphesiz onların devletin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtarılacağı sorularına cevap ararken karşılaştıkları bir çözüm olmuştur.

Bu gelişme, III. Selim devrinde (1789-1807) Avrupaya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratib Efendi, Azmi Efendi gibi elçilerin raporlarında kendisini gösterir.^[2] II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise özellikle 1830'lu yıllardan itibaren kaleme alınan raporlarda daha belirgin bir şekilde ifade edilen düşünceler oldular. Sâdik Rifat Paşa'nın 1837'de yazdığı "Avrupa'nın Ahvâline Dair Risâle"si ve 1850'li yıllara tarihlenen Seyid Mustafa Sâmi'nin "Avrupa Risâlesi"^[3] Osmanlı düşüncesindeki değişimleri ve Avrupa'dan gelen yeni kavramları göstermesi bakımından ilginç örnekler olarak göze çarparlar.

Öte yandan, 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ya da bir başka deyişle Gülhane Hatt-ı Hümayûnu getirdiği yeni prensiplerle Osmanlı Devleti'ni modern hukuk ve devlet anlayışı yolunda değiştirmiş, günümüze kadar uzanan derin ve kapsamlı etkiler yapmıştır. İşte bu araştırmamızda Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda yer alan prensiplerin dayandığı, Tanzimat'ın teorik temellerinin ortaya konulduğu Sâdik Rifat Paşa'nın "Avrupa'nın Ahvâline Dair Risâle" 'sini ele alacağız ve düşünce hayatımızda önemli bir yeri olan bu risâlenin- raporun metnini sunacağız.^[4]

Sâdık Rifat Paşa^[5] raporunda bir devletin gelişebilmesi yani "i'mârât-ı mülkiyye" için "sulhün harbe" tercih edildiği barışçı bir ortamın "müsalâha-i umûmiyye" nin olması gerektiğini, Avrupalı hükümdarların öncelikle bunu sağladıklarını belirtir. O'na göre devletlerin gücü "üç şe'y-i mühimm üzerine kuruludur. Bunlardan birincisi, "istirahat-ı tebaa" , ikincisi "vefret-i hazîne" , üçüncüsü ise "kuvve-i askeriyye" `dir. Bunları sağlamak için de askeri yollara değil, uluslararası ilişkilerde diplomasiye ve barışçı çözümlere yani, kılıcın ikizi olan kalemin gücüne yönelinmelidir (tev'em-i seyf olan kuvvet-i kalemîyye). Ancak bundan sonradır ki, devletin geliştirilebilmesi mümkün olabilecektir.

Paşa raporunun bundan sonraki bölümünde tebaanın hakları ve görevlerine değinir. Bu temel haklar güvence altına alındıktan sonra devletin gücü artırılabilir. Bunun için gerekli gördüğü temel şart ise "her bir akvâm ve milletin can ve mal ve ırz ve itibârı hakkında emniyyet-i kâmile" nin bulunmasıdır. "Memâlik-i Mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de hukûk-ı lâzime-i hürriyyetin kemâ-yenbagî" uygulanması gereklidir. Avrupalı hükümdarların yönetimde uyguladıkları prensipleri, "hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet" üzerine hareket ederek "gadr ve cebr" muamelesi yapmadıkları ve "ekser umûr ve usûlleri kavânîn-i müessise tahtında olduğundan hiç bir hükümdâr ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer'iyye mugayyir ... hükm irâde idemez" sözleriyle ifade etmektedir. Bu görüşleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kanun devleti olması gerektiğini öne süren Rifat Paşa hükümetlerin halk için olduğu yoksa halkın hükümetler için olmadığı sonucuna varır.

Sâdık Rifat Paşa yazısına devlet yönetiminde bilgi ve tecrübenin önemine değinerek devam eder. Devlet memurlarının Avrupa'da yetenekli, bilgili ve tecrübeli olanlar arasından seçildiğini, rüşvet, iltimas ve adam kayırmayla devlet işlerinin görülmediğini belirtir. Ayrıca devlet memurlarının görevlerinden alındıktan veya öldükten sonra mallarına devlet tarafından el konulması demek olan müsadere sisteminin yanlışlığından bahsederek mirasçılara bırakıldığını belirtir. Ancak bu şekilde geleceğinden emin olabilen devlet memurlarının rüşvete yönelmeyeceği "ıffet üzere" hareket edecekleri konusu üzerinde durur.

Rifat Paşa yazısında askerlik süresi ve ordu üzerinde durarak, Avrupa'da bunun on beş yıllık bir süre olarak öngörüldüğünü, subay "ofisyal" ların okullarda yetiştirildiğini belirtir. Eğitim konusunda Avrupalı ülkelerde kız ve erkek çocuklarının beş altı yaşlarından itibaren, on iki yaşına kadar okutulduklarını ve bundan sonra yeteneklerine göre devlet akademilerinde eğitildiklerini belirtir. Eğitimde ve bilimsel gelişmede nakilden çok akli ve yeni bilgi üretimini ön planda tuttıklarını, her alanda (botanik, zooloji vd.) eğitim veren okulları bulunduğunu, kitap basımına, deney ve araştırmaya son derece önem verildiğine işaret eder.

Ekonomi ve sanayide himayeci usulün benimsendiğini, her malı kendi ülkelerinde üreterek daha çok ihracata ağırlık verdikleri hususunu vurgular.

Sonuç olarak, Sâdık Rifat Paşa, aynı zamanda üstün bir yazı ve üslûp örneği olan "Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale" si ile Tanzimat'ın ilânından önce ortaya koyduğu görüş ve fikirleriyle Tanzimat'ın düşünsel zeminini hazırlamış, doğulu

devlet anlayışından farklı liberal bir devlet yönetimi ve anlayışını öne sürmüştür. Risalenin en önemli taraflarından birisi de yenileşmeyi bir zihniyet sorunu olarak ele alması, insanı, onun hak ve ihtiyaçlarını, akılcı bir devlet ve yönetim anlayışını ortaya koymasındır . Risâlenin, Osmanlı siyasal düşüncesinde bu problemi modern anlamda ilk kez ele alan belge olması dolayısıyla, bahsedilmeye değer bir metin olduğu açıktır.

Rıf'at Paşa Merhûmun Viyana'da İbtidâki Sefâretinde

Avrupa'nın Ahvâline Dair Yazdığı Risâledir:

Beyâna muhtâc değildir ki, tabiat-ı beşeriyye iktizâsınca herkesin ist'idât-ı fitriyyesi yek-serrîşt (tek) olmayarak birbirine mübâyin (farklı) ve bu cihetle ifâde ve istifâdede sehv ü galat ve hatâ olmaması kabil olamayacağı emr-i beyyin (açık, bilinen işlerden) olmağla, binâberîn (bundan dolayı) hakikat-ı hâle makrûn (yakın) ve gayr-i makrûn her ne ise ist'idâd-ı mefkûd-ı âcizânemce Avrupa'ya esnâ-yı me'mûriyyet-i vâkı'amda re'yü'l-ayn görüb (gözle görerek) anlayabildiğim vechile şimdiki târihlerde ahvâl-i hâzıra-i Avrupa bu merkezde bulunub şöyle ki, âdet-i kadîme-i zamâniyye üzere kâffe-i akvâm beyninde câri (bütün toplumlar arasında geçerli) olduğu misüllü Avrupa hükümdârânı meyânında dahî mukaddemlerde niçe niçe ceng ü peykâr vuku'a gelmiş ise de bir müddetden berü inkılâbât-ı sâbıka-i harbiyye ve ictimâ'-i hükümdârân ile bi'l-ittifak karargîr olan müsâlâha-i umûmiyye üzerine hıfz-ı âsâyış-i mülk ü millet kazıyye-i nâfiası her devletde mültezem (gerekli, lüzumlu) tutulmakda ya'ni cemî' zamanda sulh, harb üzerine müreccah (tercih etmek) olub, husûsiyle i'mârât-ı mülkiyye (ülkenin bayındırlığı) ise musalâha-i mütemâdiyye (sürekli barış) ve istirahat-i kâmile-i tebaa ile hâsıl olduğu ve eğerçi, galebe-i harbiyye ve istilâ-yı memâlik-i cedîde ile bir devletin i'tibârât-ı zâhiresi kesb-i şân ve i'tilâ ider ise de iç yüzünde muharib olduğu müddetde memâlik-i ma'mûresinden ve hey'et-i nizâmiyyesinden gayb itdiği menâfi-i adîde ile istihsâl itdim dediği galebe ve menfaât lâyıkiyla muvâzene olunsa elbette icabât-ı muhâberât üzere kuvve-i askeriyye ve mâliyye ve sâ'ir mühimmât-ı harbiyyesinde vuku' bulan telefât ve memâlikce tahrîbâtı andan ziyâde olarak bi'l-farz istilâ ve istimlâk itdiği memâlik-i cedîdesinin istihsâl-i esbâb-ı nizâmiyyesi meşgaleleriyle kuvve-i mazbûtasına halel gelebileceği ya'ni bir az fâ'ide-i mev'hûme (hayal edilen yarar) için nice nice fevâ'id-i hâsılası beyhûde perâkende olacağı tecârüb-i adîdeye göre amikce (derin olarak) mütâlâa olunsa kabûl olunur ve hikem-i mezâyâ (hikmetli, bilgece meziyetler) zamanımızda meşhûdumuz (şahit olunan, görülebilen) olan ba'zı hâlât-ı vâkı'adan dahî istidlâl olunabilür(çıkartılabilir). Bu dekâ'ik-ı ahvâl (hassas durumlar) ekseriyâ şimdiki hâlde Avrupa düvel hükümdârânı indinde ma'lûm ve mücerreb ve mu'teber olarak herbâr-ı hâdîsât-ı günüyyede (günlük olayların tümünde) tedâbîr-i hekîmâne ile hareket itmekde ve çünki, her devletin kuvve-i nizamiyyesi esbâb-ı adîde-i asliyye ve fer'iyye (ikinci derecede) tahtında ise de nizâmât-ı mevzû'anın asl-ı esası üç şey-i mühimm üzerine müesses olarak biri, istirahat-ı tebaa ve mülkiyye, ikincisi, vefret-i hazîne (hazinede bolluk) ve

üçüncüsü, kuvve-i askeriyye olub m'a-hazâ bu esbâb-ı lâzîmenin ictimâ'ına gavâ'il-i seferiyye man'î ve adüvv (düşman) mesâbesinde olduğundan dâhilen ve hâricen sebebli ve sebebsiz muharebe kapuları açılmak ya'ni bir fâ'ide-i melhûze için mahazîr-i adîde (pekçok sakıncalar) ihtiyâr kılınmak misüllü muhâtarat-ı âletiyye(tehlikeli yollar, araçlar), kuvva-i mülkiyyeye halel vireceğinden bu makule şeylere sebep virilmekten ihtirâz ile farazâ, dahilen ve haricen bir güne münâzaât zuhûr itse bile tedâbîr-i mukteziyye ve ba'zan vesâtit-ı düveliyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def' ve teskînine çalışılıb hâsılı netâyic-i reddiyyesi melhûz olan muhârebeyi bilâ-mûcib kat'â ihtiyâr itmemetedirler. Ve mâ-mafih cem'î zamanda merâsim-i ihtiyâtiyyeye riâyet ve dikkat kavâ'id-i mer'iyye-i mu'tebere-i düveliyyeden bulunduğuna bebnî güyâ birbirleriyle yârın muhârib olacaklar gibi umûr-ı nizâmiyye-i askeriyye ve sâ'ir mühimmât-ı seferiyyelerine leyl ü nehâr (gece gündüz) ikdâm ve gayret iderler ve asâkir-i mürettebe ve sefâ'in-i muntazamaları her bâr t'alîm ve taallüm üzere olub ve lede'l-hâce (gerektiğinde) hazır ve âmâde sûretinde bulunub hudûd-ı memâlik ve tebaa ve usûl-i politikalarını bununla hıfz ve vikaye iderler (korurlar).Hafî (gizli) değildir ki, tefâvüt-i kuvvet ve meknet ve tebâyi-i kavm ve millet iktizâsınca her bir devletin derece-i kudreti ve usûl-i politikası bulunduğu merkez ve hey'et-i mevk'i-i coğrafîsi ve nizâm-ı milleti icâbınca birbirine mübâyin olub meselâ, ba'zıları hey'et-i hâliyyesinin bozulmaması ve tamamıyyet-i mülkiyyesinin vikayesi (korunması) ve ba'zıları kuvvet ve şevketlerinin ilerülemesi ve ba'zıları dahî nüfûz ve i'tibârât ve sâ'ir imtiyâzât ile diğerlerine tefevvuk idüb (üstün gelme) anların icrâ-yı merâmlarına meydan virmemesi gibi suver-i mütenevviâdan müretteb ise de heyûlâ-yı politikaları yine müttefikân âsâyîş ve istirahat-ı mülkiyye ve muvâzene-i düveliyye husûslarına halel getirülmemesi dekâ'ikine masrûf olub eğerçi, düvel-i Avrupa'nın müfredât üzere usûl-ı politikalarının beyân ve t'adâdı bu makama göre pek de elzem şey olmadığından başka tafsîl-i keyfiyyet erbâbı indinde dahî ma'lûm olması mülâhazasına mebnî bu bâbda tafsîlâta tasaddî olunmayub, fakat her bir mülk ve devletde m'amûriyyetce elzem ve tabay'i-i insâniyye icâbınca mültezem olan ba'zı esbâb-ı i'mâriyyeye ve istikmâl-ı usûl-i nizâmiyye-i mülkiyye veistirâhat-i milliyeye dâ'ir numûne sûretiyle bulunduğumuz yerde görüb hatırdâ kalabilen şeyler bir nev'î tasdî'nâme olarak şu vechile derc olunabilür ki, bâlâda (yukarıda) beyân olunduğu üzere Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu ya'ni usûl-i me'nûsiyyet ve medeniyeti iktizâsınca menâfi-i mülkiyye-i lâzîmelerinin ilerülemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet ve i'mâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyîş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icrâ ve istihsâl itmekte ve bu misüllü menfaat-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerine halen ve i'tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler. Bu mâdde-i lâzîmenin üss-i esâsı dahî her bir akvam ve milletin **can ve mal ve ırz ve i'tibârı hakkında emniyyet-i kâmilelerinin istihsâline** ya'ni millet-i tâhire-i islamiyye dahî mer'î ve ale'l-husûs bi- tevfikihi tealâ şimdiki asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i şehinşâhîde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de dahî cârî olduğu üzere hukûk-ı lâzîme-i hürriyyetin kemâ-yenbagî (gerektiği gibi) icrâsına merbût (bağlı) olduğundan Avrupa devletlerinde dahî bu makule (gibi) emniyyet ve hukûk-ı hürriyyet be-gayet m'utenâ ve m'uteber tutulub ya'ni efrâd-ı ibâd ve bunca bilâd yalnız devletler için halk ve icâd olunmayub belki hikmet-i baliga-i hazret-i mâlikü'l-mülk iktizâsınca bunca hükümdârân-ı cihan ancak hıfz-ı ibâd ve i'mâr-

bilâda hâmi ve nâzır olmak üzere nâ'il-i lutf-ı yezdân olduklarından idâre-i emr-i hükümetde hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet üzere hareket idüb bir güne bi-vech gadr ü cebr muamelesi vuku' bulmaz ve bu müsâadât ile bir güne itaatsizlik ve serbestiyet ile dahî i'tibârât-ı düveliyyeye ve t'azîmât-ı lâzimeye halel (zarar) gelmez. Şu kadar ki, ekser umûr ve usûlleri kavânîn-i müessise tahtında olduğundan hiç bir hükümdâr ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer'îye mugayyir kavli-hodi ve celb-i nef'î ve def'-i zararı zımnında bir güne hükm ve irâde idemez ve bu cihetle usûl-i mevzûa ve nizâmât-ı müessiselerinde bir güne tagayyür (değişim) ve inkılâbât olamayub nîk ü bed (iyi kötü) ister istemez mesâlih-i vâkıaları kavânîn-i mer'îyyeleri üzere rü'yet olunur (görülür) ve buna mebnî (bundan dolayı) mevâdd-ı vâkıalarında aġrâz-ı zâtiyye pek de karışdırmaġa ve mücerred nüfuz ve ikbâl serriştesiyle iş görmeġe dest-res (başarılı) olamazlar. Hele şurası kabîl-i inkâr olamaz ki, inkıyâd (kabul etme, boyun eğme) ve muhâlefet ve sadâkat ve ihânet ve raġbet ve nefret misüllü tabây'-i mütehâlîfe-i beşeriyyenin tefrîk ve ıslâhı ekser nâs (halk) ve husûsiyle terbiyelü akvâm-ı maarif-istisnâs hakkında yalnız kuvve-i cebriyye-i düveliyye ve hükümet-i mutlaka-i kahriyye ile hâsıl olmayub belki, tabiat-ı munise-i insâniyyenin firifte olacaġı emniyyet-i kalbiyye ve i'tibârât-ı zâtiyye-i mütemâdiyye ve ıstirahât-ı tabiiyye misüllü celb-i kulûb-ı tebaa ve nâsı mûcib olan tedâbîr-i rıfkıyye riâyet-i hukûk-ı insâniyyeye dahî menût ve merbût omduğundan iş bu hikmete mebnî ekser düvel-i Avrupa hükümetlerinde bu misüllü usûl-i hikmet-şumûle dahî i'tinâ olunmakda bu kazıyye-i maraziyye-i m'akule dahî devletlere küllî kuvve-i mâneviyye virmektedir. Eġerçi her bir mevâdd-ı i'tikadât-ı aliyye-i islâmiyye üzere yedd-i meşıyyet-i hazret-i ilâhîyede ve bu cihetle tedbîr-i abdın takdîre medhali (katkısı) olamayacaġı dahî lehül-hamd cümlemiz indinde rütbe-i bedâhatde olduğü misüllü umûr-ı cüz'ıyyede abd-ı zaîfin vesile-i teklîf olan medâr-ı tedbîri dahî ka'il-i inkâr olamayacaġı cihetle umûr-ı idâre-i dünyevıyyeye lâzım olan akl-ı maâş hükmünce ekser mesâlih-i vâkıalarında mukteza-yı akla tatbikan tedâbîr-i nâfia i'mâline dikkat iderler ve ma-mâfih her milletin medâr-ı kavâmı olan âyîn ve mezheblerin icrâ-yı ahkâmına dahî ekser mahallerde riâyet eylerler. Kadimden berü mücerreb (eskiden beri bilindiġi) olduğü üzere bâ'is-i zevâl-ı mülk-i devlet olan mâdde-i mekrûhe-i rüşvet ile maslahat göremezler ve nâ-ehil olan şahsa rüşvet ve şefaât ile emr-i hükümeti tevfiş idemezler ve oldukca ehl ü erbâb intihâb iderler ve bu cihetlerle devletlerinde tebeddülât-ı manâsıb (görev ve makamların deġişmesi) kesret (sıklıkla) üzere olmayarak mücerred diġerinin mesrûriyyeti için kadîmini dahî mahrûm itmezler ve büyük cünhası olmadıkca veyahud icabât-ı hakîkiyyesi vuku' bulmadıkca tebeddülât ve te'dibât (cezalandırma) vuku' bulmaz. Vâkia bu cihetlerle kesb-i i'tibarât ve haysiyyet müddet-i kalîle (kısa zamanda) zarfında hasıl olamaz ise de bunca emek ve zaman ile istihsâl olunmuş olan i'tibarât-ı zatiyye dahî ednâ vesile veyahud icrâ-yı garaz ve müdahale-i ecnebiyye ile zâ'il olamaz. Ve belki, hayatında nâ'il olduğü rütbe ve nâm ve i'tibârı b'ade'l-vefat (öldükten sonra) dahî bütün bütün zây'i olmayub vesîle-i iftihâr ve sâ'ire bâ'is-i şevk ve i'tibâr olmak üzere nâm ve ünvanı ve ba'zı maşları nakl ve tevârüs ider ve her ne kadar zî-mal (malı mülkü olmayan) olsa bile o makule ricâl ve tebaanın emvâl-i muhallefâtına cânib-i devletden taarruz olunmayub veresesine terk olunur ve bu cihetle ricâl-i devlet dahî bu makule i'tibarât-ı zâtiyye ve menâfi-i hâsılalarına ale'l-istimrâr halel gelmiyeceġine yakîn hasıl itmiş olduklarından vakt-i m'azûliyyet ve nekbetde

(emeklilikte) idâre-i maaşıma vesîle olur hülyâsıyla devletinden akça kapmağa sarf-ı zihin ve hırs itmeyüb muhassesât-ı muayyenesiyle kanaat ve her halde iffet üzere hareket iderler. Ve bu ka'ide ile refte refte (azar azar) zî-kudret hanedân ve hanedân-zâde çoğalub lede'l-hâce (gerektiğinde) taraf-ı devletden küllî ianeye muhtâc olmaksızın hidemât-ı vakiada cüz'î maaş ile istihdâm olunurlar. Sunûf-ı askeriyeleri dahî pek de çoluk çocuk makulesinden olmayub, yirmi yirmi beş yaşında adamlardan müretteb ve muazzaf ve muntazam olarak on beş sene kadar ale'd-devâm hizmet-i askeriyede kıyam idüb badehu ihrâc ve ba'zan âsakir-i redîfeye (yedek asker) idrâc iderler. Ve lede'l-hace alaylarının noksanlarının tekmiî zımında alınacak âsâkir ve neferât dahî nizâmları vechiyle alayı kangı sancağa merbût (bağlı) ise oradan kanûn ve ka'idesi üzere bilâ münazaa (tartışmasız) alınur ve bunlara iktizâsına (gereğine) göre maaş ve senede bir elbise virülüb ve ta'yinat olarak etmek itâ olunub me'kulât mezbûl (yiyecek bol) olduğuna mebnî lahm (et) ve sâ'ir me'kulâtlarını kendüleri alub idâre itmek üzere bedel virirler ve bu sebeble sefer ve hazerde (savaş ve barışta) ga'ilesizce idâre iderler ve bundan başka müstahfız-ı şehir sûretiyle kâffe-i esnâfdan mürekkeb asker ve oldukça muallim vardır ve âsakir-i muntazamanın zâbitleri âdî sûretde neferâtdan nasb olunmayub eshâb-ı ma'lûmâtdan olan ofiçiyallardan (subay-official) ta'yîn olunub iş bu ofiçiyallar dahî ibtidâ mekteplerde tahsîl-i elsine-i ecnebiyye (yabancı dil eğitimi) ve hesap ve resim ve coğrafya ve târih ve hendese ve hey'et ve sâ'ir bu misüllü ulûm-ı lâzime ve talim ve taallüme ve manevraya dâ'ir fûnûn-ı mukteziyyeyi lâyıkıyla tahsîl idüb badehu (sonra) zâbit nasb olunurlar ve âsakir-i nizâmiyye zâbitleri her yerde mu'teber olarak hattâ bir yüzbaşının imparator sofrasında taam itmekliğe kadar kadr ü istihkak ve meziyyeti olabilür. Ve hin-i vefatlarında (öldüklerinde) bile familyalarına itibâr iderler ve emek ve hizmetine göre mükâfât tahsîs iderler. Ve sıbyanın tahsîl-i ulûm ve fûnûn itmelerine be-gâyet dikkatları olduğundan zükûr ve inâsdan (kız ve erkek) çocukları beş altı yaşına vardıkda mahallât mekteplerine virüb on iki yaşına kadar kendü lisânları ve elsine-i sâ'ireyi (diğer dilleri) ka'ide üzere okuyub yazmağı tahsîl ve on iki yaşından sonra yine ekserîsi devlet akademilerinde iktizâsına ve her birinin istidâd ve hevesine göre kangı san'ate sâlik olacak ise ana göre ulûma (bilimler) ve fûnûn (fen bilimleri) ve sanayi'e dâ'ir şeyleri terbiye hânelerinde öğrenüb on sekiz yaşına vardıkda fûnûn-ı lâzimeyi tekmiî iderler. Ve ba'zı bu makule büyük terbiye hânelerin usûl ve nizâmı üzere şâkirdânı (öğrenci) fakat haftada bir kerre hânesine ve anası babası yanına gidüb mâ'adâ vakitlerinde ka'ide üzere ale'd-devâm tahsîl-i ulûm ile meşgûl olurlar ve bunların me'kulât ve melbûsât (giysileri) ve sâ'ir masârifât-ı lâzimelelerini sene be-sene peder ve akrabaları mekteb müdiri tarafına itâ (verirler) iderler. Çünkü, bunların ulûm-ı nakliyyeden mâ'adâ ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et-i tabâbete ve musikîye ve ale'l-husûs fûnûn-ı harbiyye ve bahriyye ve usûl-i politika-yı düveliyye ve maarif-i sâ'ireye itibârat-ı müfriteleri (aşırı ilgileri) olduğundan, anların mahsûs mektepleri olarak usûlü vechiyle tahsîl iderler. Ve bunlardan başka, kâffe-i tabâyi-yı eşyâya kesb-i vukûf itmek dahî usûl-i mer'iyyeden bulunduğundan bi'l-cümle hayvanât ve ma'deniyyât ve nebadâtın keyfiyyât ve te'sîrâtını dahî tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsûsa hükmünde olarak iktizâsını tahsîl iderler. Ve yalnız ilmiyle kanaat itmeyüb tecrübe-i ameliyyesi (uygulama ve deney) dahî istihsâl olunmak üzere meselâ, her bir iklimde bulunan zî-ruh kâffe-i hayvanâtın mürde ve kadidleri (kadavraları) ve

berr ve bahrde (karada ve denizde) olan bi'l-cümle ma'deniyyâtın numûneleri bilâd-ı bârede ve hârede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebadâtın bahçeleri mevcûd olarak lede'l-hâce re'yü'l-ayn müşâhade iderler. Cesîm-i teşrihhâneleri dahî olarak ilm-i teşrîhi dahî lâyıkıyla tecrübe ve ilmîsini tahsîl iderler. Hasîs ve nefis kâffe-i umûru fenn-i mahsûs hükmüne koyub kitablar te'lif olunmuş olduğundan, erbâbı cümlesinin ilm ve amelîsini ka'idece öğrenirler. Ve bu ikdamât cihetiyle o makule ehl-i ulûm ve fûnûn kesret üzere bulunub hele kendü lisanını okuyub yazmayan ve maslahat-ı zâtîyyesini idâre idecek kadar hesap ve kitab bilmeyen zükûr ve inâdan yok hükmündedir. Ve kitab basmahâneleri dahî bir nev'î esnâflık sûretinde olub her kim taleb ider ise akçasını virüb istediği ve te'lif eylediği kitabı tab' ve temsîl itdirebilir. Ve iş bu basma mâddesi Fransa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkınad dürlü şeyler tab' itdürüb bu mâdde fi'l-hakîka ezhân-ı nâsı ifsâd (halkın aklını karıştırarak) idecek şey olduğundan muzırr ise de düvel-i sâ'irede böyle serbest olmayub basılacak şeylere evvel emirde nâzırları tarafından bakılıb âyîn ü mezheb ve usûl-i devletlerine mugayyir ve muhall şey yok ise tab'ına ruhsat virülür. Ve yevmiye bi'l-cümle ekâlîm-i meskûna ve düvel-i mütenevvia ve vukuâtını ve kendü şehir ve memleketlerinin mesalih ve havadisâtını derc iderler ve çünkü, ekser ahâlisi yazı okumak bildiklerinden devletce ve memleketce bildirilmesi lazım gelen şeyleri basma kağıtlar ile şehirlerde köşe başlarına yapışdırub i'lân iderler. Bu cihetle, ahâlisi ahvâl-i cihân ve havâdisât-ı devrâna tahsîl-i vukûf idüb kesb-i terbiyyet ve ma'lûmât iderler. Ve mürettebât-ı mîriyye için ahâlî ve tebaaya me'mûrîn ve sâ'ire taraflarından zulüm ve taaddî vuku' bulmayarak her bir eshâb-ı emlâkin mülk ve arâzisine göre nizâmları vechiyle maktû'ât (vergi) alınur. Bunlar dahî usûl-i mevzû'ası üzere vakt-i zamanıyla tahsîl olunub bu maddelerden ve sâ'ir cihetlerden dolayı mezâlim ve taaddiyât (zorbalık) bi't-tabii olamaz. Ve ekser arâzîleri ziraat ve hırâset (sanat) üzere ma'mûr ve kazançları kendülerinde kalmak hasebiyle ahâlînin dahî sa'y ü gayretleri mevfürdur (bol). Ve Avrupa'da kesret-i nüfus cihetiyle ekser eşyâ bahalı iken nân-ı azîz (ekmek) sâ'irden has ve gayet ehvendir (ucuz). Bu makule akvât-ı yevmiyye ve cümlelerin muhtâc olduğu eşyâdan ziyâde gümrük ve resm almazlar fakat harîr ve duhan ve hamr (ipek, tütün, şarap) misüllü umûmiyyet üzere muhtâc olunmayan ve yekdiğerin memleketinden gelen emtia ve sâ'ir bu makule eşyâdan külliyyetlü resm (vergi) alurlar ve devlet ve milletin akçası âher mülke (başka memlekete) çıkmamak için imkanı mertebe ekser eşyâ-yı ma'mûle-i ecnebîlerin birbirlerinin memâlikine duhûlü memnû' (yasak) olarak ihrâcâtın ziyâde olması tedâbirine dikkat iderler ve derûn-ı mülklerinde (memleket içerisinde) i'mâl olunan emtiaya kemâliyle i'tibâr idüb tebaaları dahî anı isti'mâl ider ve bu cihetle hıref ve sanayi'in gün be gün ilerülemesine i'tinâ ve erbâb-ı hüner ve ma'rifete i'tibâr eylediklerinden vesîle-i heves ve havîhişi senede bir def'a hasîs ve nefis kâffe-i eşyâ-yı ma'mûlenin müntahâbâtını husûsiyle resim ve tasvîr dahî kendülerinde pek mu'tenâ şey olduğundan o makule meşhûr ressam ve musavvirlerin i'mâlatını expozisyon (sergi) nâmıyla münâsib bir mahalde cem' idüb bir ay kadar anda tevkîf ve imparator ve sâ'ir vükelâ ve ricâl ve tebaası muayene ve temâşâ iderek içlerinden fevkalade bir san'at icâd olunmuş ve her kim icrâ ve ihdâs etmiş ise taraf-ı devletden madalya nâmıyla bir nev'î nişânlar i'tâ olunarak teşvîkât-ı lâzîmeye i'tinâ olunur. Ve bu vesîle ile derûn-ı memleketlerinde sene be sene sanayi'in ne mertebe ilerilediği anlaşılır.

Ve teshîl-i umûr-ı ticâret ve sanâyi' (ticareti ve sanayiye kolaylaştırmak) zımında eşyâ kârhânelerinde buhar ile idâre ve î'mâl olunur makineler icâd olunmuş olduğundan başka takrîb-i muhârebe ve teshîl-i turûk-ı seferiyye (yollarda ulaşımın kolaylaştırılması) için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdâs ile mesela, on on iki saatlik mesâfeyi bir saatda kat' iderler. Ve bir cesîm (büyük) fabrika veyahud demür yolları ve sâ'ir umûr-ı mülkiyyece enfâ (yararlı) olub da masarifât-ı külliyyeye muhtâc olacak şeyleri dahî asıl devletin hazînesine tahmîl itmeyüb aksiyon dedikleri usûl üzere meselâ bir iki mu'teber sarraf taahhüdüyü eshâm-ı müstereke olarak ahaliden akça alub hissedâr iderek icâd idüb hissedârlarına sene be sene menâfi-i hissesine göre fâ'iz edâ olunur ve devlet tarafından menâfie müdahale olunmaz. Ve menfâati lâyıkiyla tecrübe olunmayan şeyler dahî yapılmaz. Ber-vech-i meşrûh (açıklandığı üzere) gün be gün maarif ve sanayi'-i cedîde zuhûr itmekde ise de ale'l-umûm (genellikle) kadîm (eski) olan şeylere dahî kemâl-i i'tibârları olduğundan hiç bir eski şey'in zâyî' olunmasını dahî istemezler ve bu makule şeylere atıkadan kinâyeye antika deyu i'tibâr iderler ve kâffe-i ebniyyeleri (binaları) bir nev'i tuğladan ve taşdan kargîr olarak yapıldığından derûn-ı şehirlerde Şehir içerisinde) harîkler (yangın) vuku' bulmayarak bu cihetle an be an kesret ve vüs'at-ı imâret nümâyândır ve teshîl-i iyâb ü zehâb-ı tebaa ve ahâlî (halkın gidiş gelişini kolaylaştırma) ve istirahat-ı sükkân için derûn-ı şehirlerde yollar kaldırım ile tesvîyye ve tanzîm olunub konak ve sokak arabaları suhûlet üzere mürûr ve ubûr ider ve eyyâm-ı seyfe (yazın) tozdan vâreste olmak üzere arabalar üzerinde delikli fuç ile sokaklar sulanub ve hengâm-ı şetâda (kış günleri) kar ve çamur süprülüb bu cihetlerle gelüb ve giden ahâlî zahmet çekmezler ve giceleri dahi sık sık sokaklarda gazlar yanub kimse fenere muhtâc olmaz ve bu makule tebaa ve milletin istirahati için icâd ve icrâ olunan şeylerin masârifât-ı vâkı'ası devletden çıkmaz ve bunlar için alenen müstakil ahaliden virgü dahi tahsîl olunmaz fakat ba'zı avâ'idât-ı mevzû'a-i kadîme ve şehir kapularında duhûl iden arabalardan alınan ba'zı cüz'î avâ'idât (vergi) ve sâ'ir tahsîsât ile idâre olunur ve menzil yolları dahî şose ta'bîr olunur sûretde tesvîyye ve tanzîm olunarak her dört saatlik mahalde menzilhâne ve posta bargîrleri (atları) ve menzil arabaları mevcûd olduğundan suhûlet üzere azîmet iderler ve müddet-i kalîlede (kısa zamanda) çok mesâfe kat' olunur. Ve her bir şehir ve kasaba ve nahiyede yolcular için lokanta ve otel tabîr olunan kârbansaraylar tanzîm olunmuş olduğundan ve cümlesinde nefis taam ve temiz yatak bulunduğundan yolcular o makule şeylerde zahmet çekmezler. Ve güyâ hânedan bir hâneye nakil ider gibi esnâ-yı râhda (yolculuk sırasında) bir külliyyetlü eşyâ istishâbı tekellüfüne muhtâc olmazlar ve bu cihetle yolcular iktizâ (gerekten) iden menzil ve mesken masârifâtını kendüleri virüb ahâlî-i memlekete bir güne bâr olunmaz ve meskûkât-ı düveliyyeleri (resmi paraları) vezn ve âyârda her ne ise kat'a tagayyür (kesinlikle değişmeyip) itmeyüb bu cihetle tefâvüt-i es'âr ve eşyâ (mal fiyatlarının artması, enflasyon) nâdir vukû' bulur. Ve bu sûretle muayyenât-ı mahsûsaya tezâyüd ve tenâkıs irâs itmez ve buna mebnî devletlerin muayyenât-ı mürettebeden dolayı tefâvüt-i masârifâtları vukû' bulmayub mazbûtiyyet üzere idâre olunur. Ve teshîl-i muamelât-ı nâs için karacar nâmıyla bir nev'i para makâmında bakır akça kullanılır ise de meskûkât-ı mezkûre dahî pek ufak şey olmayub meselâ bir karacarda altı yedi para idüb haylice dirhemlü olduğundan kıymet-i hakikiyye bulunur. Ve bankonot ta'bîr olunan bir nev'i akça makâmında

kâğıd dahi teshîlü'l-muamelât (işlemlerin kolaylaştırılması için) âyâdî-i nâsda (halk arasında) tedavül ider ise de karşuluğu mevcûd ve müdehhâr (biriktirilmiş, toplanıp kasaya konmuş) olduğundan her ne vakit mahalline gidülüb değiştirilmek ya'ni kâğıd virülüb gümüş akça alınmak murâd olursa derhal kâğıd alınıb sim akça te'diyyesinde kat'a tereddüd olunmaz ve elde mütedavül olan bunca kise akçaların kâğıda mukabil hazîne-i mahsûsasında nukûd-ı mevcûda mudahhar olub farazâ cümle kâğıd eshâbı terk idüb de sim isteseler kamilen te'diye olunub üç ayda tekmîlen ardı alınması muayyen ve menût olarak hazır ve şu kadar bu kadar mevcûd akça var deyü hiç devlet tarafından ahz ve sarfına cevâz göstermezler. Ve her halde asâyiş-i hâl-i ahâlî ve tebaa be-gâyet mu'tenâ şey olduğundan harekât ve sekenât ve sâ'ir muamelâtda bir güne hasar ve tazâyîk muameleleri vâkî' olmayub usûl ü nizâm üzere herkes edebiyle mukayyed olarak gece ve gündüz vakitli ve vakitsiz arabalı vearabasız gezerler ve mekel ve mesken ve sâ'ir şeylerde icrâ-yı mizâc itmesi her şahsın kendi kudret ve maliyyesine menût olub gerek devlet tarafından ve gerek âher mahallden bir güne mûmânaât ve tabiat-ı insâniyyenin şöyle ile böyle itsün gibi hükümet-i tahkiriyye icrâ olunamaz ve ekser ahâlîsi seyr ü ayşe (eğlence ve keyfine düşkün olmak) mâ'il olduklarından eyyâm-ı sayfda köylerde ve mesîrelerde muzıka ve sâ'ir eğlenceler ve geceleri tiyatrolar ve hengâm-ı şitâda balo ve suvâre cem'iyetleri ve ziyâfetler ile imrâd-ı evkat (vakit geçirip) idüb zevk vü şevkden bir güne fesadât düşünmeğe vakitleri olamaz. Ve mamâfih, bu rütbe müsâade ile yine bir güne nizâmsızlık olmayub ve münâzaa ve cidâl (anlaşmazlık ve çatışma) vukû' bulmayub ve â'lâ ve ednâ (yüksek ve alt tabakadan) el hasıl kimse kimseye el kaldıramayub bi'l-farz bir güne münâzaa vukû' bulsa veyahûd bir cünha (suç) dahî vak'î olsa derhal polis t'abîr olunan zâbitan tarafından ahz ve te'dîb ve kavânîn-i mer'iyye üzere ba'zan tecrîm (cezalandırmak) bile olunur. Fakat siyaset (idam) muamelesi pek nâdir vâk'î olub icâb itse bile o makule cerâ'im-i cesîme (büyük suç) ashabından kabahat-ı vak'î'asından dolayı su'âl ve cevâb ile tahkîkat ile icra-yı muhakemesi hayli vakitler sürdükden sonra hasbe'l-kanûn ne makule cezâyâ müstahak olur ise ana göre badehu (sonradan) icrâ olunur. Bu cihetle zulmen ve garazen tağyîr-i hak, muamele-i şedîdesi icra olunmaz. Cesîm bimâr ve tımarhâneler olarak, mahsûs hizmetçileri olduğundan fukaradan mahallât arasında hasta hasta ve alîl (zayıf) ve sokaklarda serseri ve meczûb (deli) bulunmayub o makuleleri bimârhânelerde (akıl hastanesi) tımar iderler. Ve ekser fukaraları alîl olmadığı halde fabrikalarda amele sûretiyle istihdâm olduğundan sokaklarda gedâ makulesi kesret üzere görülmez. Ve sokaklar muntazam ve müstevâ olduğundan eşyâ ve hâmûle (yük) bargîrler (at) ve i'ânet-i külliyye ve el arabaları ile nakl olunub fitrat-ı insaniyyeye yakışmayan arka hamallığı misüllü san'at-i müşkîle yokdur.

[1] Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sâdik Rifat Paşa", *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara, 1981, ss. 1449-1453.

[2] III. Selim dönemi yenilikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Karal, E.Z., *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara, 1983. Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 87-126. Shaw Stanford, *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, 1971.

[3] Seyyid Mustafa Sami, **Avrupa Risalesi**, İstanbul, 1268. Mustafa Sami Efendi Paris Sefareti Başkâtibliğinde bulunan Mustafa Sâmî Efendi, Avrupa'da Londra, Napoli, Roma, Floransa, Venedik ve Paris'te gördüklerini kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 6. Baskı, İstanbul, 1985, s. 124-127.

[4] Sâdık Rifat Paşa, **Müntehâbât-ı Âsâr**, İstanbul, Ali Bey Matbaası, tarihsiz. Rifat Paşa iç ve dış çeşitli devlet me'murluklarında bulunduğu sıralarda, devlet hayatının ve devrinin çeşitli problemleri hakkında yazılar kaleme almış, daha sonra bu yazıları bir araya getirilerek yayınlamıştır. Eser ayrıca kısaltılmış bir özet olarak da yayınlamıştır. Müntehâbat-ı Âsâr'ın içinde bulunan cüzler bağımsız olarak ayrı ayrı da yayınlanmış bulunmaktadır.

[5] Sâdık Rifat Paşa'nın hayatı ,görevleri ve eserleri hakkında başlıca şu eserlere bakılmalıdır. **Sicill-i Osmanî**, II c., İstanbul, 1308-1311, s. 406-407. Abdurrahman Şeref Bey, **Tarih Musahabeleri**, (Yay.:E. Koray), Ankara, 1985, s.96-100. Ali Fuat, "Ricali Tanzimattan Rifat Paşa", **T.T.E.M.**, Yeni Seri, cilt 1, sayı 2, (Eylül, 1929), ss.1-11. Kurdakul,Necdet, " Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sâdık Rifat Paşa", **Tarih ve Toplum**, XII/70, (1989), ss. 56-62. Sayarı, Güner,"The Intellectual Career of an Ottoman Statesmen: Sadık Rifat Pasha (1806-1858) and His Economic Ideas", **Revue d'histoire magrebine**, XVII, (1990), ss.125-129.Şerif Mardin, "Sâdık Rifat Paşa ve Tanzimat'ın Fikriyatı", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I**,İstanbul, 1990, ss.225-261. Günay, Bekir,**Mehmed Sâdık Rifat Paşa'nın Hayatı Eserleri Görüşleri**, İstanbul, 1992 (İ.Ü. Sosyal Bilimled Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Mümtazer Türköne, **Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Tanzimat'ın Kuramsal Kökenleri ve Sadık Rifat Paşa**, Ankara, 1993 (yayınlanmamış doçentlik çalışması). Oğuz Karakartal-Asiltürk Bâki, "Sâdık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnâmesi", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, 1995, ss.319-330.